

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

13.23.675 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 372.850.360 (575.2) (043)

ТОКТОРОВА АСЕЛЬ ЭГЕМБЕРДИЕВНА

**КОЛЛЕДЖДЕРДИН ОКУУ – ТАРБИЯ ПРОЦЕССИНДЕ
СТУДЕНТТЕРДИН КОНФЛИКТТИК КЫРДААЛДАРЫН ЧЕЧУҮНҮН
ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ**

13.00.08. – кесиптик билим берүүнүн теориясы жана методикасы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2024

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алгандан берки болуп өткөн саясий, экономикалык жана социалдык өзгөрүүлөр билим берүү системасына да өзүнүн таасирин тийгизди. Коомдун өнүгүүсүнүн азыркы этабында бардык социалдык чөйрөлөрдөгү олуттуу карама-каршылыктардын жаралышы жана жайылтылышы дүйнөдө болуп жаткан глобалдык өзгөрүүлөр менен мүнөздөлүүдө. Адамдардын өз ара бири-бирин көрө албастыгы, негизсиз атаандаштык ачык-айкын байкалууда. Көпчүлүк жарандарда өзүнө өзү, ал тургай, келечекке ишенбестик пайда болууда.

Социалдык карама-каршылыктардын курчусунун шартында жарандардын, анын ичинде өспүрүмдөрдүн өз ара мамилесинде көптөгөн бирин-бири түшүнбөстүк же түшүнүүнү каалабастык келип чыгууда. Айрыкча, өткөөл мезгилдеги жаш куракта турмуштук татаал кырдаалдарга карата туура мамиле жасоодо, аны жеңип чыгууда татаалдыктар жаралууда. Бул жаш курактагылар көп учурларда талаш маселелерде, пикир келишпөөчүлүктөрдө деструктивдүү жолду тандап алышууда. Натыйжада, мындай чырлуу маселелердин негизинде өспүрүмдөр өз ара кызматташууга, бири-бирин түшүнө билүүгө эмес ашыкча өжөрлүк, өзүм билемдик, айтканынан кайра кайтпаган инсан болууда. Буга мисал Кыргызстандын түштүгүндө 1990-жылы, 2010- жылдын июнунда болуп өткөн каргашалуу окуялар, талап - тоноо жана башка кылмыштар менен коштолгон тополоңдор дүйнөдөгү коомчулуктун үрөйүн учурду. Жүздөгөн адамдар курман болду, турак үйлөр, дүкөндөр, административдик мекемелер, кафелер бузулуп өрттөлдү. Көптөгөн мекендештерибиз өлкөдөн кетүүгө аргасыз болду.

Бул конфликттерге жаштар да аралашбай койгон жок. Ошондуктан келечекте окуу-тарбия процессинде чыр-чатактарды болтурбоо, алардын алдын алуу азыркы учурдагы студенттер арасындагы олуттуу проблемалардын бири.

Жалпы билим берүүчү мекемелер, жогорку, орто кесиптик окуу жайлар өспүрүмдөрдү чыр- чатактуу жана талаштуу маселелерди позитивдүү жол менен чечүүгө, мындай учурлардан өз ара түшүнүшүү менен чыга билүүгө, келечекте коом, айлана-чөйрө менен толеранттуу тыгыз карым-катышта жашай билүүгө тарбиялоого тийиш. Социологиялык сурамжылоолор көрсөткөндөй, бардык эле окутуучулар конфликттүү кырдаалдардан кантип чыга билүү боюнча студенттерге далилдүү жана жүйөөлүү (аргументированный) мисалдар менен толеранттуулукту калыптандырууга багытталган тарбия бере алышпайт жана бул олуттуу проблеманы көңүлдөн сырткары калтырып коюшат. Колледждердин айрым гана студенттери өз теңтуштары же курсташтары менен болгон пикир келишпөөчүлүк учурунда сейрек кездешүүчү окутуучулардан насаатчылык жактан жардам ала алышат. Студенттер мындай учурларда, дээрлик, окутуучуларга кайрылышпайт жана бул проблеманы тилекке каршы, намыссыздык, ушакчылык же саткынчылык катары көрүшөт.

Бул негативдүү сапат конфликттүү кырдаалдардын алдын алуу, аны конструктивдүү түрдө чече билүү көйгөлүү маселе экендиги жана ал педагогикалык теория менен тарбия берүүнүн практикасында ушул күнгө чейин толук иштелип чыга электиги менен шартталган.

Кыргызстандагы заманбап билим берүү системасынын демократиялык жана гуманисттик багытта өзгөртүү зарылчылыгы, толеранттуулукту калыптандыруу маселелери Кыргыз Республикасынын Конституциясында (2021ж.), Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамында (1993, 2003жж.), «Кыргыз Республикасындагы элдердин жана этностор аралык мамилелердин биримдигин бекемдөө Концепциясында» (2019ж.), Кыргыз Республикасынын Президентинин «Инсандын руханий-адептик 4 өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» Жарлыгында (2021ж.), “Кыргыз Республикасынын 2021-2030-жылдарга карата мектеп окуучуларын жана жаштарды тарбиялоо концепциясы жөнүндө” (КББА, 2021ж.) ж.б. концептуалдык жана стратегиялык маанидеги документтерде орун алган. Бирок, ага карабастан таалим-тарбия берүү чөйрөсүндө психологиялык-педагогикалык конфликттер али да болсо орун алып келүүдө.

Конфликттик жагдайларды туура чечүү проблемасы, өзгөчө орто кесиптик билим берүүчү (ОКББ) колледждер үчүн өтө актуалдуу. Анткени, учурда өлкөбүздө жаштардын орто кесиптик билим алууга кызыгуулары жогорулап, колледждердин саны көбөйдү. Тилекке каршы, педагогикалык колледждерден таалим-тарбия берүүнүн мазмуну аркылуу студенттердин арасындагы чыр-чатактарды болтурбоого жетиштүү эмес экендиги белгилүү.

Айрыкча орто кесиптик билим берүүчү мекемелеринде колледждердин студенттерин ар кандай чыр-чатактарды, күч колдонбой алдын ала чечүүнүн ыкмаларын, өздөрүнүн социалдык баалуулуктарын сын көз караш менен кайра карап чыгуу максатында аларды адамдар арасындагы мамилелерде сабырдуу жүрүм-турумга жана тынчтыкты чогуу жашоо маданиятына калыптандырууга тарбиялоо максаты болуп саналат.

Өлкөбүздүн ОКББларда билим берүү процессинде бир топ өзгөрүүлөр жүрүп жаткандыгына карабастан, анди билим алып жаткан студенттердин психологиялык-педагогикалык конфликттерин чечүү маселеси атайын илимий изилдөө катары алынбай келет.

Күнүмдүк тажрыйбалар көрсөткөндөй, колледждин студенттердин руханий-адептик баалуулуктун маанилүү көрсөткүчү болгон толеранттуулукту тарбиялоо боюнча чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ. Бул мүмкүнчүлүктөр билим берүү процессинде жана окуудан тышкары ишмердүүлүктөрдө ишке ашырылышы мүмкүн.

Педагогикалык конфликттерди изилдөө маселеси философия, этика, социология, психология, педагогика сыяктуу көптөгөн илимдердин объектиси болуп эсептелет. Ал эми педагогика илиминде толеранттуулукту калыптандыруунун ар кандай аспектилерин изилденип келет.

Биздин изилдөөбүз үчүн олуттуу илимий кызыкчылык туудурган эмгектердин катарына билим берүү системасында толеранттуулукка

тарбиялоо маселеси Н.А. Асташова (2003-ж.), Д.М. Абдуразакова (2013-ж.), Н.А. Аширбагина (2005-ж.), Н.В. Кукушкин (2014-ж.), Г.В. Мухамедзянова (2016-ж.), Е.В. Рыбак (2019-ж.), ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде орун алган.

Кыргызстанда толеранттуулук маселесинин ар кандай аспектилери А. Н.А. Асипова (2015-ж.), У.Ж. Акматова (2023), К.М. Миталипов (2010 ж.) , Жолдошбаев Д. ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган.

Алардын ичинен биздин изилдөөбүз объект, предметине тикелей байланыштуу эмгектердин ичинен Н.А. Асипованын “Научно- педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников” (1998г.) аттуу докторлук диссертацияны белгилеп кетмекчибиз.

Аталган эмгекте ар кандай улуттагы адамдар, окуучулар арасындагы маданияттуу жүрүм-турум эрежелеринин илимий негиздери терең талдоого алынган.

Изилдөөнүн мазмунунда мектеп окуучулары жана студенттерди улут аралык карым-катнаштардагы толеранттуулукка тарбиялоонун илимий-методикалык проблемаларын ачууга багытталган, окутуу процессинде көп маданияттуулукту калыптандырууга негизделген изилдөөлөрдү кошууга болот: Адылбек кызы Г. - «Влияние национально-психологических факторов на поликультурное воспитание младших школьников» (2005ж.); К.Р. Алдашева - «Толерантность к чужой культуре и ценности собственной» (2004ж.), Л.А. Жданова – «Поликультурное воспитание студентов в процессе изучения художественных текстов» (2012ж.), П.К. Кадырбекова – «Развитие межкультурной коммуникации в Кыргызстане» (2011ж.), Г.Т. Карабалаева– «Роль семейного воспитания в формировании толерантности в педагогической культуре кыргызского народа» (2018ж.), Э.Ш. Нусубалиева - «Формирование межкультурной коммуникативной компетентности у студентов в условиях педагогического вуза» (2006 ж.), М.Г. Сидорова – «Формирование профессиональной поликультурной компетентности студентов гуманитарных специальностей» (2014ж.), Эргешалы кызы А. – “Өспүрүм окуучуларды чет тилин окутуу аркылуу көп маданияттуулукка тарбиялоонун педагогикалык шарттары» (2018ж.).

Жогоруда аталган изилдөөлөр Кыргыз Республикасында жаштарды көп маданияттуулук шартында тынчтыкта чогуу жашоого тарбиялоого байланыштуу илимий мектептин калыптанып бара жаткандыгы жөнүндө кабар берет. Ошого карабастан, реалдуу турмушта өсүп келе жаткан муунду толеранттуулукка тарбиялоо, колледждин окуу-тарбия процессинде студенттер психология-педагогикалык конфликттик кырдаалдарды чечүүгө арналган изилдөөлөр жетишсиз экендигин көрсөттү.

Изилдөөлөр жана социологиялык сурамжылоолор көрсөткөндөй ОКББ системасында билим алып жаткан студент жаштардын социалдык жактан калыптануусунун маанилүү көрсөтүчү болгон келечекке чыр-чатаксыз тынчтыкта чогуу жашоо маданиятын калыптандырууну иликтөөдө төмөнкүдөй **карама-каршылыктар аныкталды:**

колледждерде билим алып жаткан студенттердин дүйнөгө болгон көз караштары, баалулуктары менен руханий маданиятка жана адеп-ахлактуулукка негизделген баалулуктардын бааланбай калгандыгы; студенттердин окуу-тарбия процессинин мазмуну менен тынчтыкта чогуу жашоо маданиятын калыптандыруу, сабырдуу жүрүм-турум эрежелерин сактоо жана конфликттик абалдарды чечүүдө педагогикалык карым-катнаш ишмердүүлүгүн дал келбестиги; адеп-ахлактык жактан таалим-тарбияга ээ болгон квалификациялуу адистиктерге болгон муктаждык менен колледждердин бүтүрүүчүлөрүнүн билимдерине, билгичтиктерине, көндүмдөрүнө жана компетентүүлүгүнө коюлган талаптардын дал келбестиги.

Жогоруда аталган карама – каршылыктар колледждерде таалим – тарбия алып жаткан студенттердин чыр – чатактарын кантип чечүүгө жана башкарууга болот? деген проблеманы жаратат.

Аталган проблеманын актуалдуулугун эске алуу менен орун алган карама – каршылыктарды чечүү максатында изилдөөбүздүн темасын: **“Колледждердин окуу – тарбия процессинде студенттердин конфликттик кырдаалдарын чечүүнүн педагогикалык шарттары”** деген диссертациялык изилдөөнү тандап алдык.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы.

Диссертациялык иш ОшМУнун педагогика жана психология кафедрасынын илимий – изилдөө иштеринин тематикалык пландары менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн объектиси: Орто кесиптик билим берүү системасындагы таалим-тарбия процесси.

Изилдөөнүн предмети: Колледжде окуган студенттердин чыр-чатаксыз сабырдуу жүрүш-туруш көндүмдөрүн жана тынчтыкта чогуу жашоо маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары.

Изилдөөнүн максаты: колледждин студенттеринин конфликттик кырдаалдарын башкаруунун илимий-методологиялык негиздерин, педагогикалык шарттарын аныктоо.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

- Колледждердин окуу-тарбия процессинде студенттердин арасында пайда болгон конфликттердин себептерин жана аны башкаруунун теориядагы жана практикадагы абалын талдоо;
- Студенттердин арасында пайда болгон чыр – чатактардын түрлөрүн, типтерин классификациялоо жана аларды натыйжалуу башкарууга өбөлгө түзүүчү таалим-тарбия процессин уюштуруунун моделин иштеп чыгуу;
- Колледждеги педагогикалык конфликттерди жөнгө салуунун методдорун, каражаттарын жана аны ишке ашыруунун педагогикалык шарттарын аныктоо;

- Студенттердин конфликттик кырдаалдарын чечүүгө багытталган моделдин, методикалык сунуштардын натыйжалуулугун педагогикалык экспериментте текшерүү жана жыйынтыктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү:

Колледждерде окуу – тарбия процессинде орун алган студенттердин конфликттик кырдаалдарынын себептери, аларды башкаруунун илимий-методологиялык негиздери аныкталды жана илимий жактан негизделди;

Студенттердин арасындагы чыр-чатактардын классификациясы жана аларды натыйжалуу чечүү өбөлгө түзүүчү таалим-тарбия процессин уюштуруунун модели иштелип чыкты;

Колледждердеги конфликттерди жөнгө салуунун методдору, каражаттары жана аны окуу – тарбия процессинде пайдалануунун педагогикалык шарттары аныкталды;

Студенттердин арасындагы конфликттик кырдаалдарды чечүүгө багытталган моделдин эффективдүүлүгү жана аны ишке ашыруунун шарттары педагогикалык экспериментте текшерилди.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн жыйынтыктары мындагы материалдар колледждин студенттеринин конфликттик кырдаалдарды чечүүнүн укуктук жана гуманитардык дисциплиналардын мазмунун байытуунун каражаты боло алат, изилдөөдөн алынган натыйжалар колледждерде аудиториядан тышкаркы тарбиялык иш-чараларда, куратордук иштердин планын түзүүдө мектеп мугалимдери, орто кесиптик окуу жайлардын окутуучулары тарабынан колдонсо болот.

Изилдөөдөгү теориялык жоболорду жана тыянактарды орто кесиптик билим берүүдөгү окутуучулардын квалификациясын жогорулатуу системасында, билим берүү процессинде чыр чатактарды чечүүдө колдонууга болот.

Диссертациянын коргоого сунушталуучу негизги жоболору:

1. Толеранттуулукту калыптандыруу жана өнүктүрүү жаңыдан кесип жолуна багытталып жаткан колледждеги студенттер үчүн өтө зарыл болуп эсептелет. Бул маселенин ийгиликтүү ишке ашырылышы чыр-чатактарды башкаруунун илимий-методологиялык негиздерин, колледждердин таалим-тарбия процессинин мазмунун жана конфликттик кырдаалдарды башкаруунун илимий негиздерин, себептерин аныктоонун базасы катары кызмат кылат.

2. Колледждин студенттеринин чыр-чатактарын жоюу максатында сунушталып жаткан теориялык модель төмөнкү негизги компоненттерди камтыйт: максаттык; мазмундук; технологиялык, диагностикалык-натыйжалык. Ал эми автор тарабынан иштелип чыккан педагогикалык шарттар: студенттердин арасындагы чыр-чатактарды башкаруу боюнча анын илимий-методологиялык негиздерин аныктоо, толеранттуулукту баалуулук катары калыптандыруу максатында окуу-тарбиялоо процессинде активдүү педагогикалык технологияларды ишке ашыруу; студенттердин толеранттуулугун жогорулатуу максатында аудиториялык жана аудиториядан тышкаркы иш-чараларда Кыргызстандагы элдердин каада-салттарын, үрп-адаттарын, ырым-жырымдарын, макал-лакаптарын кеңири пайдалануу;

студенттердин социалдык-психологиялык жана курактык өзгөчөлүктөрүн эске алууга багытталган.

3. Колледжде эксперимент аркылуу далилденген студенттердин чыр чатактарды жоюнун денгээлдери, көрсөткүчтөрү жана аны баалоонун критерийлери (когнитивдик, мотивациялык, ишмердиктик, рефлексивдик) жогорулатууга багытталган мазмундук жана технологиялык программаны камтыйт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: изденүүчү тарабынан колледждин студенттеринин конфликттик кырдаалдарды жою максатында окутуучулар үчүн укуктук жана гуманитардык дисциплиналардын мазмунун байытуу программасы, иштелмелердин негиздери боюнча изилдөөнүн натыйжаларын колдонуу боюнча аудиториядан тышкары тарбиялык ишмердүүлүк үчүн куратордук жумуштардын планы иштелип чыкты, илимий-практикалык кеңештер, сунуштар берилди.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо жана жайылтуу:

Изилдөөнүн натыйжалары эксперименталдык окуу жайлардын базасында, ошондой эле Ош мамлекеттик университетинин (2019ж.); Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин (2018-2022жж.) жыл сайын өтүлүүчү ЖОЖдор аралык илимий практикалык конференцияларда жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндоолор, изилдөө материалдарын мамлекеттик басылмаларда, илимий эмгектердин жыйнактарында жарыялоо аркылуу ишке ашырылды. Изилдөөнүн негизги жоболору Ош мамлекеттик университетинин педагогика жана психология кафедрасынын отурумдарында талкууланган.

Изилдөө натыйжаларынын жарыяланышынын толуктугу.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары боюнча 14 макала, анын ичинен 10 макала РИНЦ системасында жарык көргөн.

Диссертациянын көлөмү түзүлүшү: Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, үч баптан жана алардын корутундуларын, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөө темасынын актуалдуулугу негизделип, максаты жана милдеттери аныкталды, изилдөөнү уюштуруунун теориялык жана методикалык өбөлгөлөрү баяндалып, илимий жаңылык, теориялык жана практикалык мааниси ачыкталды, изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо жана ишке ашыруу жолдору көрсөтүлүп, коргоого коюулучу жоболор орун алды.

Диссертациялык изилдөөнүн биринчи главасы “Колледждердин окуу-тарбия процессинде студенттердин арасындагы конфликттерди чечүүнүн илимий– методологиялык негиздери” – деп аталган биринчи главада педагогикалык ишмердүүлүктөгү конфликттердин пайда болуу себептерин, аларды башкаруунун илимий – методологиялык негиздерин изилдөөгө арналды.

Колледждин студенттеринин арасында чыр - чатаксыз келечекке карай толеранттуу жүрүш-туруштун жана кызматташтыктын жөндөмдөрүнө ээ болуу проблемаларына арналган илимий – педагогикалык эмгектерди жана алардын мазмунун талдоонун негизинде жүргүзүлдү.

XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында социология илиминде конфликттин жалпы теориясын иштеп чыгуу боюнча окумуштуулардын изилдөөлөрү жүргүзүлө баштайт. 90-жылдардын башында коом конфликттердин социалдык табияты, алардын коомдук өнүгүүдөгү ролу жана түрдүү социалдык чөйрөлөрдөгү чыңалууларды бошондотуунун жолдору тууралуу теориялык билимдерди талап кыла баштады жана айрым тирешүүлөрдүн натыйжасында ага коомдук зарылчылыктар да жаралды. Конфликт феноменин социологдор, философтор, экономисттер, саясат таануучулар, психологдор, педагогдор жана башка тармактагы адистер изилдөөгө ала башташты. Азыркы учурда конфликтологиялык кырдаалдар бардык илимдерде комплекстүү түрдө изилдөөгө алынып жатат.

Педагогикалык процесстеги негизги карама-каршылыктарды жана конфликттерди изилдөөгө алуу советтик педагогдор жана психологдор тарабынан XX кылымдын 30-жылдарында эле изилдене баштаган (П.П.Блонский, Л.С.Выготский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский ж.б.). Конфликтология темасын андан ары Л.И.Божович, Г.М.Болтунова, В.А.Крутецкий, Л.С.Славина, Б.Т.Шулгина ж.б. окумуштуулар изилдөөгө алышкан. Педагогдор “конфликт” түшүнүгүнө ар түрдүү мүнөздөмө беришкен, анын түрлөрүн аныкташып, түрдүү турмуштук татаал кырдаалдарда ар бир баланы рухий-нравалык жактан даяр турууга тарбиялоо боюнча өздөрүнүн ойлорун билдиришкен.

“Конфликт” термини (лат. *konfliktus*-кагылышуу) эң алгачкы жолу социология илиминде берилген. Социология конфликтти адамдын тубаса табияты, анын агрессивдүү инстинкти менен байланышкан коомдук турмуштагы сөзсүз боло турган кубулуш катары карайт. Ал тургай, айрым окумуштуулар (М.Вебер, Ратценховер ж.б.) социологиялык конфликтерди социалдашуунун бир формасы катары карашкан. Конфликттик кырдаалдан

чыгуу инсандын жеке турмушундагы жана башкалар менен мамиле түзүүсүнүн зарылдыгына, анын керектөөсүнө жараша ишке ашат.

Биз аталган проблема боюнча изилдөөнү жүргүзүп жатып конфликт категориясынын түрдүү интерпретацияланышына туш болдук. Ага азыркы күнгө чейин илимий адабияттарда бирдей аныктама бериле элек.

Биздин оюбузча, “конфликт” чыр чатак терминине ага мааниси боюнча бир топ жакын болгон “карама-каршылык”, “бири бирине туура келбөө” (противоречие) сөзү аркылуу түшүндүрмө берсек туура болчудай.

Карама-каршылык, бири бирине туура келбөө - бул, карама-каршы, бири-бирине каршы келген же бирин бири жактырбаган предметтердин, кубулуштардын жана иш-аракеттердин өз ара биргелешип мамилеге келиши жана алар бири экинчисин жактырбаганы менен кандайдыр деңгээлде ички биримдикте аракетке келип, алга жылуунун, өнүгүүнүн, объективдүү дүйнөнүн, таанып-билүүнүн башаты катары кызмат кылат.

Карама-каршылык бул али конфликт эмес. Конфликт гармония жана дисгармония менен биргеликте диалектикалык карама-каршылыктын маанилүү бир бөлүгү жана карама-каршылык-бул, процесс. Конфликт жана гармония өсүп-өнүгүүнүн өзүнчө бир стадиясы катары каралат. Айрым шарт, жагдайларга байланыштуу гармония конфликт жана дисгармония өтүп, ал эми кээде, тескерисинче, конфликт жана дисгармония гармония өтүп турушу табигый көрүнүш.

Жогоруда айтылгандарды жалпылоо менен конфликттин маанилүү белгилерин бөлүп көрсөтөлү:

карама-каршы тараптардын өз алдынчалыгы;
кызыкчылыктар, принциптер, мотивдер, максаттар ж.б. боюнча студенттердин ортосундагы карама-каршылыктар;
мамиле жасаган педагогдордун жана студенттердин нервдик-психикалык чыңалуулары;
субъектилердин өздөрүнүн бул чыңалууну сезиши;
конфликттин катышуучуларынын бири-бирине карата багытталган объективдүү аракеттери;
оппоненттер тарабынан ар кимисинин жекече мейкиндигинин чектеринин бузулуусу.

Конфликттик мамилелердин белгилерине анализ жасоонун негизинде конфликтке төмөнкүчө анализ беребиз. Конфликт – педагогдордун, студенттердин арасындагы мамилелердин табигый түрдөгү мыйзам ченемдүү өнүгүү фазасы, мында окуу – тарбия процессинде нервдик-психикалык чыңалууларга, натыйжада оппоненттердин жекече мейкиндиктеринин чектеринин бузулуусуна алып келүүчү инсандар аралык максаттардын, принциптердин, мотивдердин, кызыкчылыктардын ж.б. карама-каршылыктарын чечүү маселеси келип чыгат.

Психологиялык-педагогикалык адабияттарда конфликттик кырдаалдардын классификациясы бир канча варианттары берилген. Конфликттин мазмуну, созулушу, чыгуу себептери, инциденттин чыңалуу даражасы, ага

катышуучулардын курамы, пайда болуу чөйрөсү, функционалдык таасирлери ж.б. факторлор классификациянын негизи болуп кызмат кылышы мүмкүн.

Н.Вересев конфликттердин топтор аралык, инсандар аралык жана инсандык ички үч тиби бар деп эсептейт. Анын ою боюнча башка жагдайлар (конфликттердин болгон орду жана убактысы, конфликттердин социалдык орду ж.б.) биринчи даражадагы мааниге ээ эмес. Педагогика илими да дал ушул жогоруда аталып өткөн үч типти изилдөөгө алат жана төмөндө биз бул типтерди катары менен карап көрөбүз жана ар бирине өз-өзүнчө токтолобуз.

Инсандар аралык конфликтке Г.И.Козырев тарабынан берилген аныктаманы алалы. Ал боюнча, инсандар аралык конфликт жарандардын биргелешкен иш-аракеттериндеги кагылышуусу. Ал бири-бирин күнөөлөөдөн, өз ара талаш-тартыштан, бири-бирине жулунуулардан жана коргонуулардан ачык көрүнөт. Мында конфликттин ар бир катышуучусу өз кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн канааттандырууга, алдыга коюлган максаттарына жетишүүгө умтулат.

Инсандар аралык конфликт табияты боюнча ишкердик, чыгармачыл, үй-бүлөлүк, турмуш-тиричилик, мүлктүк, педагогикалык сыяктуу түрлөргө бөлүнөт.

Педагогикалык конфликттер жашоонун бардык курактык баскычтарында пайда боло берет. А.С.Белкин педагогикалык конфликтти коомдук мааниге ээ болгон нравалык нормалардын жана мектеп эрежелеринин калыптанышы үчүн күрөш катары мүнөздөйт. Автор конфликт тарбия процессинин мыйзам ченемдүү натыйжасы; ал инсандын кулк-мүнөзүн аныктоо жана нравалык жактан калыптанышы үчүн актуалдуу каражат болуп саналат деп эсептейт.

Л.А.Любушкина педагогикалык конфликттин төмөнкүчө негизги үч булагын бөлүп көрсөтөт: биологиялык керектөөлөрдөгү айырмачылыктар; баалоо багытындагы айырмачылыктар; кабыл алуудагы айырмачылыктар; кызыкчылыктардын айырмачылыктары; ресурстардын жетишпестиги; психологиялык керектөөлөрдөгү айырмачылыктар.

А.Я.Янцуповдун пикири боюнча, конфликттин дээрлик бардык түрлөрү бири-бири менен кандайдыр деңгээлде байланышта жана айрым учурларда алар инсан дик ички конфликттин натыйжасы да болуп калат. Социалдык конфликттердин табиятын, пайда болуу себептерин, өнүгүүсүн жана чечилишин тереңден түшүнө билүү ар бир педагогдун жана психологдун милдети.

Инсандык ички конфликт жана социалдык конфликт, башкача айтканда, инсандар аралык конфликт бир эле мезгилде болушу жана бири-биринин натыйжасы болуп калышы да мүмкүн. Ушундай эле пикирлерди биз Н.В.Жутикованын, О.Н.Лукашеноктун жана В.И.Сперанскийдин эмгектеринен таптык. Инсандык ички конфликт башка адамдарды да түшүнбөөгө жана алар менен да болгон кагылышууларга алып барып калышы толук мүмкүн (адам өзүн өзү түшүнбөй жатса, башканы кантип түшүнмөк).

Ошол эле учурда, башкалар менен болгон пикир келишпестик, алар менен болгон тил табыша албастык болгондо адам кыжалатчылыкка батат жана ал инсандык ички конфликтке себеп болот. Инсандык ички конфликттин сырткы жана ички себептери бири-бири менен тыгыз байланышта жана аларды так кесе өз ара чектөөгө да мүмкүн эмес.

И.С.Андреев конфликттик ситуацияга ар биринин өз кызыкчылыктары жана алдыдагы проблеманы чечүүгө зарыл болгон каражатка ээ болуу максаттары бар эки же андан көп тараптын каймана (скрытое) же ачык түрдөгү карама-каршылыгы катары аныктама берет.

Бир катар изилдөөчүлөр (Ф.М.Бродкин, Н.М.Коряк, Н.Н.Вересев, В.П.Шейнов ж.б.) конфликттик кырдаал жана конфликттин өзүн айырмалап кароо менен конфликттик кырдаалга конфликттин башталыш позициясы катары баа беришет.

Ар кандай конфликттик кырдаал өзүнүн өнүгүүсүндө бир катар стадиялардан өтөт деген да көз караштар бар. Алардын пикири боюнча конфликттик кырдаал төмөнкүдөй үч стадиядан турат:

- карама-каршылыктын пайда болушу;
- субъектилерде психикалык чыңалуунун пайда болушу, объективдүү
- кырдаалдын конфликттик формага айланган субъективдүү кырдаалга өтүшү;
- чыңалууну жоюу жана аны басып өтүү.

Ооруну айыктырууга караганда анын алдын алуу бир топ жеңил болгон сыяктуу эле, конфликттин да негизги формуласы анын алдын алуу. Конфликттин алдын алуу – баштапкы этаптарда, инцидент башалганга чейин аны түйүлүгүндө чечүү, жаралуучу проблеманы оң жагына буруу. Албетте, өз ара биргелешкен аракет процессинде субъектилер кагылыштын алды алууга умтулууга тийиш жана студенттер тарбия процессинде бул сапатты өздөрүнө сиңирүүсү зарыл.

Жамаатагы конфликттердин алдын алуу факторлоруна төмөнкүлөрдү атоого болот: жамааттагы социалдык-психологиялык жагымдуу климатты түзүү (ар кимдин укуктук өз алдынчалыгын сактоо; жамааттагы гана эмес коомдогу жалпы инсандардын адамдык сапаттарын баалай билүү; ар кимге мүнөзүнө жараша мамиле жасай алууга үйрөнүү ж.б.); конфликттин жаралышын жана өнүгүшүн прогноздой билүүнү камсыз кылуучу билимдерге жана тажырыйбаларга ээ болуу; конфликтти конструктивдүү түрдө жөнгө салуу, чечүү тажырыйбаларына ээ болуу.

Конфликт проблемасы боюнча философиялык, социалдык жана психологиялык-педагогикалык адабияттарда берилген аныктамаларды, изилдөөлөрдү талдап чыгып, инсандар аралык конфликттердин төмөнкүдөй бир топ маанилүү белгилерин көрсөтүүгө болот:

- карама-каршылыкка барган инсандардын субъективдүүлүгү;
- студенттердин жеке кызыкчылыктарынын, максаттарынын жана керектөөлөрүнүн ортосундагы болгон карама-каршылыктар;

- педагогикалык ишмердүүлүктө өз ара мамилелердеги нервдик-психологиялык чыңалуулар;
- субъектилердин чыңалууну сезе билиши жана андан жабыркашы;
- конфликттин катышуучуларынын оппонентке каршы багытталган объективдүү аракеттери;
- оппоненттердин жеке кызыкчылыктарынын чектеринин бузулушу.

Конфликттик кырдаалдардын белгилерине анализ жүргүзүү бизге конфликтке мындайча жалпыланган аныктама берүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Конфликт, жогоруда белгиленгендей, чечүүнү талап кылган карама-каршылыктар пайда болгон студенттердин арасындагы жана группалык мамилелердин өнүгүшүнүн табигый бир фазасы болуп эсептелет. Ал карама-каршылыктар инсандык жеке кызыкчылыктардын, принциптердин, субъективдүү мотивдердин, келечек максаттардын жана керектөөлөрдүн ортосундагы дал келбестиктер, талаш-тартыштар. Кыргызда “талаштан тактык жаралат” деген накыл сөз бар, бирок талаш конструктивдүү түрдө жүрүп, оппоненттердин инсандык өздүгү кемсинтилбеши керек, болбосо, буга чейин сөз болгондой, талаш-тартышка барган жарандын психикасына доо кетет, анын өзүнө өзү болгон ишеними төмөндөйт.

Конфликттин пайда болуу табияты проксемиканын, башкача айтканда, айлана-чөйрөнүн, жаран карым-катыш жасаган жамааттын психологиясы, кулк-мүнөзү, маданияттуулугу менен да түшүндүрүлөт.

Педагогикалык процессте пайда болгон конфликттердин классификациясы иштелип чыкты.

Конфликттин структуралык элементтери жана мындай кырдаалдан чыгуунун шарттары аныкталды, алардын ар бирине өз-өзүнчө мүнөздөмө берилди.

Педагогикада В.И.Журавлёв “**конфликт**” түшүнүгүнө педагогикалык конфликтологиянын негиздерин иштеп чыгуу менен бир топ толугураак анализ бере алган. Ал педагогикалык конфликтологияны изилдөөчүлөр, негизинен, окуу-тарбия иштеринин катышуучуларынын ортосунда пайда болуучу түрдүү пландагы карама-каршылыктарга кайрылышат деп белгилейт. Конфликтология окутуу жана тарбиялоонун составдык бөлүгү катары калыптанат, “конфликт” түшүнүгү педагогиканын категориялык аппаратында али толук өз ордун таба элек, бирок аны базалык педагогикалык түшүнүктөрдүн катарына киргизүү тенденциясы акырындап байкалууда.

Психологдор сыяктуу эле көпчүлүк педагогдор да конфликттен окутуу жана тарбиялоодогу өз ара биргелешип аракеттенүү процессине негативдүү түрдө таасир этүүчү кыйраткыч күчтү көрүшөт. Педагогикалык конфликтер структурасына “конфликттик кырдаал”, “тарбиялык татаал кырдаал”, “оор кырдаал”, “тобокелчилик кырдаалы” сыяктуу түшүнүктөрдүн киргендиги, алардын орду, башталыш себептери, табияттары жана натыйжалары өзүнө өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Колледждерге 9-класстын базасы менен да 15-16 жаштагы студенттер кабыл алынууда. Бул курактагылар бекер жеринен “өткөөл курактагылар” деп

аталбаса керек, алардын келечекте кандай багытка, нравалык сапаттарга, кулк-мүнөздүк өзгөчөлүктөргө “өтүшү” жана калыптанышы дал ушул жаш курактан башталат эмеспи. Демек, конфликттик кырдаалдардын алдын алууда, бул курактагы студенттердин өз ара ынтымагын чыңдоодо тайпалардын кураторлоруна гана эмес, аларга сабак берген окутуучуларга да чоң милдеттер жүктөлөт. “Окутуучу-студент” системасындагы конфликттерди анализге алууда педагогдор студенттерге дифференциялаштырылган мамиле жасоо маселесин мыкты өздөштүрүүгө тийиш, себеби түрдүү студенттин окууга болгон мамилеси жана кызыгуусу, өздүштүрүүсү жана ага болгон жөндөмү, жүрүм-туруму ар кандайча. Буга орус элинде айтылып келүүчү “же камчы менен, же пряник менен” (кнутом или пряником) накыл сөзү абдан туура келер эле. Айрым студенттер окутуучунун кабак-кашынан эле өзүн кандай алып жүрүү керектигин түшүнсө, башкаларына, тескерисинче, катуу талап коймоюн жетпейт.

Окутуучулар гана студенттерге баа бербестен, студенттер да окутуучуга баа берерин билим, тарбия берүү тармагында эмгектенген ар бир педагог көңүл борборунда тутууга милдеттүү. Бир дисциплина боюнча студентке бир гана окутуучу баа берсе, окутуучу сабак берген тайпаларындагы бардык студенттерден баа алат, бааланат. Студент лекция окуган же семинардык сабак өткөргөн окутуучуларды өз ара салыштырат, алардын оң-терс жактарына мүнөздөмө берет. Окутуучулар студенттерди билимин балоодо өтө кылдат болууга тийиш. Айрыкча, логикалык жактан абдан туура жана катасыз жазуу иштерине начар каллиграфиясы үчүн төмөн баа коюу абдан туура эмес. Оозеки же жазуу түрүндөгү жоопторго системалык түрдө төмөндөтүлгөн бааларды коюлушу студенттердин билим алууга болгон кызыгуусун төмөндөтөт, аларды психикалык жактан кыжырланууга алып келет. Окутуучуга таарынычы пайда болгон студент андан кандайдыр деңгээлде өч алууну каалайт, сабакка даярданбай барат же анын сабактарына таптакыр катышпай коёт же болбосо аны-муну сүйлөп, окутуучунун кыжырына тиет, сабакка тоскоолдук жаратат. Ал эми көтөрмөлөп баа коюу менен студентте дисциплиналык материалга үстүртөдөн мамиле жасоо, анын ички маңызына сүңгүп кирүү кызыкчылыгы төмөндөшү да мүмкүн.

Окутуучунун жүрүм-турумунун, иш-аракетинин этикалык нормаларынын орой түрдө бузулушу чектен ашкан (запредельное) этикалык конфликттерге алып келет. “Чектен ашкан этикалык конфликт” термини педагогдордун орой антипедагогикалык жүрүм-турумун чагылдыруу үчүн киргизилген. Мыкты окутуучуга тарбиясы начар студенттин да орой мамиле жасабоосу өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Студент тартип бузган учурда да анын инсандык өздүгүнө доо кетирбей оң жолго салууга, күнөөсүн жүйөөлүү түрдө мойнуна коюу менен уяткарууга толук мүмкүн. Өзгөчө тартипсиз өспүрүм да окуу жайдын ички тартиби, группалаш, курсташ жолдошторунун таасири менен аз-аздап оң жолго түшөт. Педагогдук “укук тартиби” бузулуу менен коштолгон окутуучу менен студент-өспүрүмдүн ортосунда конфликт чыккан учурда аны чечүү бир аз татаалдашат.

Жогоруда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү эске алып биз төмөнкүдөй педагогикалык конфликттерди да бөлүп карадык:

-окуу процесси боюнча аудиториялык, аудиториядан тышкары тапшырмаларды аткаруу боюнча келип чыккан конфликттер;

-колледждердин студенттеринин сабак мезгилинде, сабактан тышкары учурларда тартип бузуусунун негизинде келип чыккан конфликттер.

-студенттер менен окутуучулардын өз ара эмоционалдык-инсандык мамилесинде пайда болгон конфликттер;

-өспүрүмдөрдүн жаш курактык өзгөчөлүктөрүн, алардын өткөөл курагын эске албоо менен байланышкан конфликттер;

-өспүмдөрдү жаш бала деп эсептеп мамиле жасоонун, алар өздөрүн жетилген курак катары эсептөөнүн негизинде келип чыккан конфликттер.

Окутуучу менен өспүрүм студенттин ортосунда пайда болгон конфликт башка түрдөгү пикир келишпөөчүлүктөрдөн түп тамырынан айырмаланат.

Изилдөөлөрдүн натыйжалары көрсөткөндөй ата-энелер жана окутуучулар студенттердин биргеликте конфликттик кырдаалды алдын алуу боюнча жүргүзүүчү иштеринин натыйжасы алардын бул багыттагы иш-чараларга теориялык жана практикалык жактан даярдыгына байланыштуу деп эсептейт. Айрым ата-энелер балдарынын келечеги жана ийгиликтери окутуучуларга керегирээк сыяктуу бардык жоопкерчиликти аларга жүктөп коюшат да, студенттердин ийгиликтери, жетишкендиктери, тарбиялуулугу бардыгын алардан талап кыла беришет. Конфликттик кырдаалдын алдын алуунун педагогикалык шарттарын түзүү үчүн ага катышуучу тараптардын макулдугу зарыл.

Күч колдонбоо, балдарга катуу тийбөө – бул идеологиялык, этикалык жана турмуштук процесс, инсандык адамдык сапаттарын, кадыр-баркын баалай билүү, адам баласынын тышкы дүйнө менен жана ошондой эле алардын бири-бири менен болгон карым-катышы анын негизи болуп эсептелет.

Гуманисттик педагогика инсандын уникалдуу түрдөгү өзүнчөлүктөрүн, алардын потенциалдуу жана актуалдуу мүмкүнчүлүктөрүн тааный билген, ар бир инсанга ишеним көрсөткөн багыт. Мына ошондуктан да, инсанга ишеним көрсөтө билүү гуманисттик педагогиканын негизги принциптеринин бири болуп саналат .

Окутуу жана тарбия берүү процессине гуманисттик педагогиканын принциптерин киргизүү студенттер менен студенттердин, студенттер менен окутуучулардын, ата-энелердин ортосундагы конфликттик кырдаалдардан алдын алууга өбөлгө түзөт.

Биздин пикирибиз боюнча, билим, тарбия берүү процессине педагогикалык кызматташуунун негиздери болгон өз ара түшүнүшүүнү жана сыйлашууну, өз ийгилигине болгон канааттанууну жана ошондой эле өз кемчилигин сезе жана моюнга ала билүүнү киргизүү, ага жетишүү “студент-студент”, “окутуучу-студент”, “окутуучу - ата-эне”, “ата-эне - студент”

системасындагы конфликттик кырдаалдардын алдын алуунун зарыл түрдөгү шарты.

Окутуучулар үчүн конфликттик кырдаалды түздөн-түз чечүүнүн эки жолу бар. Биринчиси психологиялык-педагогикалык практикада жана ошондой эле бул багыттагы адабияттарда эң кеңири тараган түрү – тажырыйбалуу окутуучулардын жаштарга жол көрсөтүүсү, аларга акыл-насааттарын айтуусу жана өз ара тажырыйба алмашуусу. Жаш окутуучулар конфликттик кырдаалдарды адекваттуу жолдор менен чечүүнүн ыкмаларын жогоруда аталган семинарларга жана тренингдерге катышуу менен үйрөнгөнү максатка ылайыктуу, ага атайы практиканын, эксперимент жүргүзүүнүн зарылчылыгы жок. Окутуучулар үчүн күндөлүк сабак, алар туш болгон айрым конфликттик кырдаалдар турмуштук практика болуп эсептелет.

Окутуучуга да, өз кезегинде окуу-тарбия процессинде пайда болгон социалдык-психологиялык проблемалардын башаты, алардын пайда болушунун жана чечилиш жолдорунун механизмдери тууралуу психологдун маалымат-фактылары зарыл. Мына ошондуктан ата-энелер менен педагогдук да, психологиялык да консультацияларды жүргүзүүнүн зарылчылыгы келип чыгат.

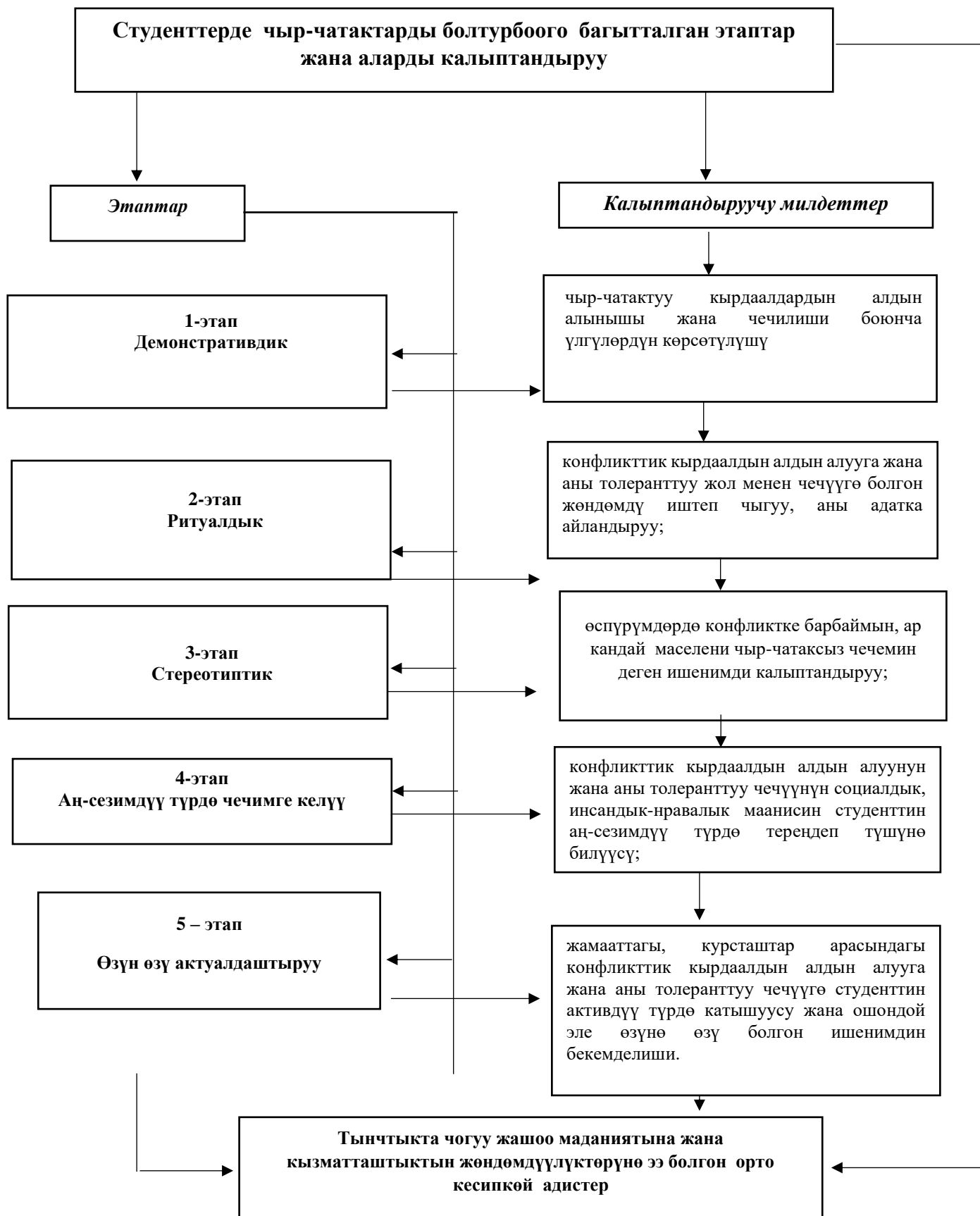
Психологиялык консультация өз ичине төмөнкүдөй көп түрдүү иш-аракеттерди камтыйт: ата-энелердин жана студенттердин психологиялык билимин жогорулатууну; психологиялык диагностиканы жана маалыматтык текшерүүнү; жашоонун илимий-практикалык образын; өз алдынча аткарылуучу иш-аракеттерди (оюн, окуу, эмгек) жүргүзүүнү ж.б. Психологиялык консультация, адатта, көп убакытты деле албайт жана мындан кардар эч кандай жабырканууларга туш болбойт.

Педагогикалык консультация конфликттик кырдаалдарды алдын алуунун, эч кандай залакасыз чечүүнүн формасы катары окутуучулар менен ата-энелердин же окутуучулар менен студенттердин ортолорунда жүргүзүлөт. Мында окутуучу ата-эне турсун студентке да эч кандай басым көрсөтпөөгө, үнүн көтөрүп сүйлөбөөгө тийиш. Бул күнөө кылган студентти жазалоонун түрү, ата-энеге сын-пикир айтуу эмес эмес, бул - педагогикалык консультация жана кеп-кеңеш гана. Кеңешти эч ким, эч качан кыйкырып айтпоого тийиш, үн көтөрө айтылган андай кеңеш баарлашуучуда невдик-психикалык чыңалган абалды жаратат да, бардык айтылган сөздүн текке кетиши күтүлөт.

Педагогикалык консультация жүргүзүүнүн биринчи стадиясы - окутуучулар менен ата-энелердин ортосундагы коммуникациялык байланыш (коммуникация – мамиле, сүйлөшүү, маалымат, пикир алмашуу, өз ара биргелешип аракетке келүү ж.б.). Анын экинчи стадиясы – талаштуу маселелерди талкууга алуу, конфликттик кырдаалдын алдын алуу, ал башталып калган болсо аны токтотуунун жолдорун биргелешип издөө.

Окутуучулардын ата-энелер менен педагогикалык консультациялык иштерди жүргүзүүсүндө (психологиялык консультациялар психологдордун компетенциясына кирет) жеңилдиктерди жаратуу максатында анын ишке ашуу жолдорун карап көрөлү. Бул модель салыштырмалуу түрдө өз алдынча болгон,

бирок өз ара байланыш-катыштагы төмөнкүдөй этаптарды өз ичине камтыйт:

Консультативдик психолого-педагогикалык жардам максат, милдеттерине, өзгөчөлүктөрүнө жараша төмөнкүчө ажыратылып каралган:

- өспүрүм курактагы студенттерди тарбиялоо менен байланышкан иш-чаралардын уюштурулушун сунуштоо;
- окутуп-тарбиялоонун методдорун сунуштоо;
- өспүрүмдүн жогорку окуу жайында окуй алууга болгон даярдыгын, анын билим алуудагы, сабакты өздөштүрүүдөгү туш болгон кыйынчылыктарын жана тоскоолдуктарын аныктоо.
- сабагынан жетишпеген же тарбиясы начар студенттерге психотерапевттик жана психокоррекциялык таасир жана жардам көрсөтүү.

Ата-энелерге психологиялык-педагогикалык консультация жүргүзүүнү педагогдор аңгемелешүү, дискуссия, педагогикалык билим, билдирүүлөр, сунуш берүү, талкуу жүргүзүү формасында ишке ашыруусу мүмкүн жана төмөндө алардын ар бирине өз-өзүнчө токтололу:

- **аңгемелешүү жекече** ата-энелердин бири же экөө менен тең же топтук формада жүргүзүлөт;
- **дискуссия** – топтук иш-чара өткөрүүнүн негизги формаларынын бири. Жамааттык ата-энелер дискуссиясы педагогдун жетекчилиги менен өткөрүлөт жана анда балдарга тарбия берүүнүн курч проблемалары, ата-энелер менен балдардын, окутуучулар менен балдардын ортосундагы конфликттик кырдаалдын алдын алуу боюнча маселелер жалпы талкууга алынат;
- **педагогикалык билим берүүдө ата-энелердин агартуучулук маданиятын жогорулатуу** ата-энелерди өспүрүмдөрдү тарбиялоонун негизги теорияларын, үй-бүлөнүн жана окуу жайдын актуалдуу проблемаларын чагылдыруучу психологиялык-педагогикалык изилдөөлөр жана сунуш, пикирлер менен тааныштыруу;
- **баланын өсүүсү, умтулуусу же кемчиликтери** тууралуу билдирүүлөр ата-энелерге студенттин окуудагы ийгиликтери, кемчиликтери, колледжде жана курсташтарынын арасында өзүн алып жүрүүсү, окутуучулар жана курсташтарына карата мамилеси тууралуу маалыматтар берилип турат;
- **студентке окуусуна, өз алдыча даярдануусуна, ден-соолугунун сакталышына үй ичинде зарыл шарттарды түзүп берүү боюнча сунуштар** - сабакка даярдануусуна зарыл болгон эмеректер, керектүү адабияттар;
- **аудиториядан тышкаркы иш-чараларга ата-энелерди тартуу** ата-энелердин түрдүү иш-чараларга, жүрүштөргө, экскурсияларга, көргөзмөлөргө ж.б.катышуусу;
- **билим, тарбия берүү процессин уюштуруу жана алардын натыйжаларын талкууга алуу** - ата-энелер менен окутуучулардын бул маселелер боюнча ой жүгүртүүсү, пикир алмашуусу, андан аркы билим, тарбия берүү иштеринин пландарын талкуулоо.

Жыйынтыктап айтканда, бул параграфта окутуучулар менен ата-энелердин, студенттердин ортосундагы өз ара мамилелердеги конфликттик кырдаалдардын алдын алууга мүмкүнчүлүк берүүчү көптөгөн педагогикалык шарттар жана ыкмалар каралды, алардын ар бирине илимий-методикалык талдоо жүргүзүлдү. Алардын салыштырмалуу түрдөгү маанилүүлөрү деп төмөнкүлөрдү атоого болот:

- окутуучулардын студенттердин ата-энелери менен болгон байланышы, аларга тийгизген оң таасирлери;
- окутуучулар тарабынан конфликттик кырдаалдардын түз жана кыйыр түрдө алдын алынышынын формаларынын жана ыкмаларынын иштелип чыгуусу;
- өспүрүмдүк курактын өзгөчөлүктөрү, алардын кызыкчылыктары, колледждердин студенттеринин окууга, билим алууга болгон умтулууларын калыптандыруу, ата-энелердин жогорку окуу жайларындагы билим берүүгө болгон талаптарын коррекциялоо боюнча педагогикалык багыттагы иш-аракеттер.

“Педагогикалык ишмердүүлүктө студенттердин арасындагы конфликттерди чечүүдөгү сүйлөшүүлөр боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору” деп аталган экинчи главада колледждин студенттеринин конфликттик кырдаалдан чыгуунун жана педагогикалык шарттарын жогорулатуунун методикасы, изилдөө методдору талданып, колледждин студенттеринин толеранттуулугун, сылыктыгын, ак көңүлдүгүн, мамилечилдигин жогорулатуунун теориялык модели жана педагогикалык шарттары көрсөтүлгөн, ал изилдөөнүн экинчи милдетин чечүүгө арналган. Биздин изилдөөлөрүбүздүн предмети болуп колледждин студенттеринин чыр чатаксыз сабырдуу жүрүш-туруш көндүмдөрүн жана тынчтыкта чогуу жашоо маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары эсептелет. Илимдин маанилүү методологиялык талаптарынын бири – изилдөөнүн максатына жана милдеттерине жетүү жолдору болгон изилдөө ыкмалар жана изилдөөгө карата принциптер жана методдоруна таянат.

Конкреттүү-илимий методология изилдөө объектиси жана предмети аркылуу шартталган өзгөчө салыштырмалуу өз алдынча ыкмалар жана изилдөөгө карата принциптер аркылуу ишке ашат. Кандай гана изилдөө болбосун, ал каралып жаткан маселенин методологиялык негизи болгон педагогикалык концепцияларга, теорияларга ж.б. барып такаларын эске алсак, педагогикалык колледждин студенттеринин толеранттуулугунун жогорулатуунун теориялык негиздерин изилдөө менен, методологиялык багыттоочу катары биз илимий-теориялык ыкмалардын (аксиологиялык, маданий, этнопедагогикалык, инсанга-багытталгандык, полисубъекттик (диалогдук) ыкма) жыйындысына таяндык. Алар адамдардын мамилесинин маңызы тууралуу негизги идеяларды камтыйт жана биздин ишибизде багыттоочу функцияны аткарышат. Колледждин студенттеринин толеранттуулугун жогорулатуу маселесин чечүүнүн ийгиликтүү болушу

педагогдун ишмердигинде бир катар принциптердин ишке ашышына жараша болот.

Биз изилдөөлөрүбүздө төмөнкүдөй принциптерге таяндык: зарыл болгон ар түрдүүлүк принциби, толеранттуу чөйрөнү түзүү принциби, толеранттуулукту тарбиялоонун реалдуу турмуш менен байланыш принциби. Изилдөөнүн негизги методдору катары төмөнкү методдор пайдаланылды: Теориялык методдор: философиялык, педагогикалык, психологиялык, социалдык, маданий адабиятты, изилдөө темасы боюнча нормативдик-укуктук базаны иликтөө, теориялык моделдөө методу; атайын орто окуу жайларда чыр чатактарды чечүүнүн жана тарбиялык иштерди уюштуруу маселелери боюнча тажрыйбаны иликтөө. Эмпирикалык методдор: негизги өзөгү толерантуулукка багытталган студенттердин өз алдынча ишин, байкоо жүргүзүү, сурамжылоо, маектешүүлөрдү иликтөө, анкета жүргүзүү, тестирилөө, аңгемелешүү, педагогикалык колледждин документтерин жана иш пландарын иликтөөгө алуу; окуу программаларын изилдөө; педагогикалык экспериментти уюштуруу жана жүргүзүү. Математикалык методдор: жогорудагы методдорду изилдөө ишибизге таяныч кылуу, эксперименттик материалдарын анализин салыштырып, системалаштырып, педагогикалык эксперименттин натыйжаларын чыгаруу.

Изилдөө предметинин актуалдуулугу ааламдашуунун жана социалдык коомдун демократиялаштыруу, гумандаштыруу процесстеринин күчөшүнө байланыштуу атайын педагогикалык шарттарды аныктоого арналган изилдөөлөрдү талап кылат, арасында сабырдуулукту өнүктүрүүгө жана конфликттик кырдаалдардын алдын алууга багытталган. Колледждин студенттеринин сабырдуу жүрүш-турушун жана кызматташтыктын натыйжалуулугу педагогикалык шарттардын комплексин аткарууда: студенттердин социалдык баалуулуктарын өзгөртүү үчүн укуктук жана гуманитардык дисциплиналарды кошумча окуу материалдары менен толуктоо; чыр-чатактарды башкаруу менен жөнгө салынуучу педагогикалык ишмердикте колдонуулучу иштер активдүү технологияларды пайдалануу; студенттердин арасындагы чыр-чатактарды башкаруу максатында жогорулатуу максатында аудиториялык жана аудиториядан тышкаркы иш-чараларда Кыргызстанда жашаган элдердин каада-салттарын, үрп-адаттарын, ырым-жырымдарын, макал-лакаптарын кеңири пайдалануу; студенттердин социалдык абалын жана курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу. Жогоруда келтирилген методдор жана илимий проблемаларды изилдөөнүн методологиялык негиздерин талдоо көрсөткөндөй изилдөөнүн компоненттерин, деңгээлдерин жана критерийлерин аныктоого мүмкүндүк берет.

Методдордун биринчи тобу конфликттүүлүктүн рационалдуу компоненттерин калыптандырат да ага ишендирүү, түшүндүрүү, этикалык аңгемелешүү, диспут, мисал көрсөтүү методдору кирет.

Ишендирүү методу жамааттагы конструктивдик мамилелерди түзүүнүн зарылдыгына болгон студенттердин ишенимин калыптандырууну, мамиле-катышта пайда болгон карама-каршылыктарды, пикир келишпөөчүлүктөрдү кызматташуу жолу менен чечүүнү камсыз кылат.

Түшүндүрүү методу конкреттүү инсанга карата багытталган жана мына ошондуктан өспүрүмдүн жекече өзгөчөлүктөрүн (анын жамааттагы социалдык статусун, тайпалаштар жана курсташтар арасындагы өз ара мамилесин) жана ошондой эле түзүлгөн жагдай, кырдаалды (конфликттик кырдаалдын келип чыгуу себептерин, анын мүнөзүн жана өзгөчөлүктөрүн) эске алууну талап кылат. Түшүндүрүү иштеринде конфликттин зыянынан башка пайдасынын жоктугу, аны позитивдүү түрдө чечүүнүн жолдору оппоненттерге жеткирилет, алар тууралуу өспүрүмдөрдө түшүнүктөр калыптанат.

Өспүрүм курак **этикалык аңгемелешүүгө** жакын жана сезимтал келет, аңгемелешүүн жүрүшүндө конфликтология боюнча билимдер тереңдетилет жана жалпыланат, конфликттик компетенциянын ажырагыс курамдык бөлүктөрү болгон конструктивдик көз караштар, ишенимдер, өспүрүмдөгү сабырдуулук сапат калыптанат. Инсандар аралык же жамааттык (топтук) конфликттер келип чыкканда жекече аңгемелешүүлөр өзгөчө актуалдуулукка ээ болот.

Өспүрүм курактагы конфликттүүлүктүн рационалдуу компоненттеринин калыптанышынын натыйжалуу методдорунун бири болуп **диспуттар** эсептелет. Диспут өз табияты боюнча талаш-тартыш, талкуу болуп саналат жана ал эки карама-каршы көз караштардын жана ишенимдердин кагылышы. Мына ошондуктан да мыкты уюштурулган диспут конфликттик кырдаалга карата конструктивдик шартты гана жаратпастан, конфликттүүлүктүн маани-мазмундук компонентин калыптандыруу менен студенттерди дебаттарды жана сүйлөшүүлөрдү өз алдынча жүргүзүүгө даярдайт.

Методдордун экинчи тобу болгон көнүгүүлөр, тапшырмалар, тарбиялоочу кырдаалдар конфликттүүлүктүн жүрүм-турумдук компонентин калыптандырат.

Конфликтти чечүүгө болгон **көнүгүүлөр конфликтологиялык тренинг** формасында системага салынышы жана уюштурулушу мүмкүн. Мындай тренингдердин (инсандар аралык мамиленин тренинги) басымдуу бөлүгүн конструктивдик түрдө биргелешип аракетке келүүгө үйрөтүү түзөт.

Тренингдик сабактарда студенттер пикир келишпөөчүлүктөрдү жөнгө салуунун методдоруна этаптар боюча ээ болушат. Демонстрациялык этапта алар конфликтти токтотуунун бир топ жалпы жана жөнөкөй методдорун үйрөнүшөт, кийинки этаптарда тапшырмалар жана алдыга коюлган максаттарды татаалдашы менен студенттер чыр-чатактардын чыгуу себептерин, түрлөрүн жана аларды чечүүнүнүн алгылыктуу жолдорун өздөштүрүшөт.

Конфликттик кырдаалдардын алдын алуу, аларды натыйжалуу чечүүнүн традициялык методдору тике (түз) жана кыйыр методдор болуп бөлүнөт.

Биринчи топко ишендирүү, үчүнчү жаксыз же тикеме-тике сүйлөшүү жүргүзүү, жамааттык дискуссия, аргасыз кылуу, конфликтке баргандарды жараштыруу методдору кирет.

Ишендирүү методу ийкемдүү жүргүзүлсө, алардын таасири конфликтке барган тараптар үчүн абдан таасирлүү болот.

Ортомчусуз тикеме-тике сүйлөшүү жүргүзүү. Сүйлөшүү жүргүзүү, аңгемелешүү – конфликтти жайгаруунун алгылыктуу жолун табуу боюнча эки же андан көп тараптын диалогу же полилогу. Конфликтке барган тараптардын ачык түрдө сүйлөшүү жүргүзүүсү пикир келишпөөчүлүктөрдү жана карама-каршылыктарды чечүүнүн негизги методдорунун бири болуп саналат.

Ортомчулардын жардамы менен сүйлөшүү жүргүзүү. Эгер инсандар аралык конфликтке барган өспүрүм кызуу кандуулукка алдырса, сүйлөшүү жүргүзүүнүн тажырыйбаларына ээ болбосо же чыңалуу сырттан кийлигишүүсүз чечилбей турган деңгээлге жетсе, ага сөзү өтө турган, ал сыйлаган ортомчу аркылуу сүйлөшүү методу колдонулат. Мында ортомчунун же жараштыруучунун каршылашууга барган эки тарапка тең жакшы тааныш болгону, ортомчунун алардын кадыр-баркына ээ болгону максатка ылайыктуу.

Жамааттык дискуссия методу. Эгер инсандар аралык конфликттин конфликтке баргандар үчүн гана эмес жалпы коллективке жана ошодой эле алардын окуусуна, иш-аракеттерине залакасы жана зыяны тие турган болсо, конфликттик кырдаалды талкуулоо уюштурулушу мүмкүн. Жамааттык конфликт бышып жетиле баштаган же ал башталган болсо, тез арада жамааттык дискуссия, талкуу уюштуруу зарыл.

Аргасыз кылуу методу же конфликттик аракеттерди сырттан таасир этүү менен токтотуу, эреже катары, түрдүү тыюуларды, талаптарды жана ультиматумдарды коюу жолдору менен ишке ашырылат. Аргасыз кылуу физикалык күч колдонуу менен да ишке ашырылышы мүмкүн. Бул метод жогорку конфликттик чыңалуу болгондо жана чыр-чатактуу кырдаалдан чыгуунун башка жолу калбаганда колдонулушу мүмкүн.

Аргасыз кылуу методу конфликтти башка методдорго салыштырмалуу кескин жана тез убакытта токтотот, бирок көпчүлүк учурларда ал түп тамырынан жок болуп кетпейт. “Жеңилген” тараптын протесттик реакциясы бир топ жогору болуу менен анда таарыныч, ызалануу сезими, өчөгүштүк сакталып кала берет да, ал кандайдыр бир убакыт өткөндөн кийин кайра күчөп, көтөрүлүп чыгышы да мүмкүн.

Конфликтке баргандарды *жараштыруу же эки жакка бөлүп жиберүү* методу. Конфликтти чыр чыгаруучу, инсандын кыжырына же ачуусуна тийүүчү булакка (оппонент же шарт-жагдай тарабынан чыгуучу) түздөн-түз тийишпей туруп деле чечүүгө болот. Чырлуу жаран менен өчөгүшүп отуруунун ордуна ал менен болгон мамилени биротоло токтотуп койгон дурус. Конфликт теориясында “конфликттин баасы” түшүнүгү бар. Конфликттин баасы, башкача айтканда, индивид үчүн конфликттин маанилүүлүгү анын оппонент менен болгон мамилеси, конфликттен кийин мурдагы мамилени

улантуу же биротоло токтотуу, аны жакшыртуу же начарлатуу менен бааланат. Конфликтти жөнгө салуунун *кыйыр методун* көпчүлүк учурларда даярдоочу метод деп да аташат, себеби ал карама-каршылыктын жана пикир келишпөөчүлүктүн баштапкы этаптарында колдонулат. Ал конструктивдик өз ара биргелешкен мамилеге карай өз алдынча даярдык болуп саналат жана кыйыр методду ишке ашыруу үчүн чыгармачыл аракеттер талап кылынат.

“Ички бугун сыртка чыгаруу” методу. Өспүрүмдүн өзүн кыжалатчылыкка салган ойлорду ачык билдирүүсүнө мүмкүнчүлүк берүү зарыл. Ал өспүрүмдүн эмоционалдык-психологиялык чыңалуусун бошондотот жана конфликтке даяр турган оппоненттер карама-каршылыкты конструктивдик жол менен чечүүгө психологиялык жактан жакындап калышат.

Инсандын *оң баа берүү методу* конфликтке даяр турган же ага барган тигил же бул тараптын оппонентин түшүнүүгө, ага аёо сезими менен мамиле жасоого умтулуусуна (жылуу сүйлөсө жылан ийинден чыгат) негизделген. Оппоненттин бири экинчисин актоого аракет жасаса, тигил да конфликтти чечүүнүн, аны токтотуунун позитивдүү жолун издөөгө аракет жасайт.

Позицияларды алмашуу методунда өспүрүм конфликт убагында оппоненттин позициясынан өз наарызылыктарын билдирет. Мында өспүрүм өзү менен өзү сүйлөшкөндөй абалда болот да, каршылаш тараптын мотивдерин билүүгө, өзүнүн катачылыктарын жана кемчиликтерин табууга, өзүн сырттан туруп байкагандай болууга аракет жасайт. Бул аркылуу өспүрүм каршылашын жеңүүгө, анын жол берүүсүнө гана аракет жасабастан, өз жүрүм-турумун оңдоого, өзүн өзү тарбиялоого жана өнүктүрүүгө умтулат.

Конфликтти кеңири түрдө кабыл алуу методу аны субъективдүү түрдө кабыл алуунун чегиненен сыртка чыгарат. Пайда болгон чыр-чатактуу кырдаалга сырттан карап көз салууга болгон аракет.

Тарбиялоочу кырдаал методу же *моделге салынган конфликт методу* (оюн формасында моделге салуу) конфликттик кырдаалды атайылап түзүү катары каралат. Моделге салынган микроконфликт сабак мезгилиндеги же сабактан тышкары учурлардагы ар кандай окуу же тарбиялык кырдаалдын бир бөлүгү боло алат.

Конфликтти, анын динамикасын, оппоненттин инсандык өзгөчөлүктөрүн ж.б.у.с. оң эмоцияда кабыл алууну калыптандыруучу атайын *көнүгүүлөр* да бар. Конструктивдик мамилеге үйрөтүү жана көнүктүрүү тренингинин тапшырмаларынын көпчүлүк бөлүгүн эмоционалдык абалды анализге алууга жана аны көзөмөлгө алууга багытталган көнүгүүлөр түзөт.

Конфликттин алдын алууну жана аны чыр-чатаксыз чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбиянын методдорун жана формаларын тандоо тарбия процессинин максаттары, милдеттери жана анын этаптарынын маани-маңызы менен шартталган (1 сүрөт).

Максаты: колледждин студенттеринин конфликттик кырдаалдарын башкаруунун илимий-методологиялык негиздерин, педагогикалык шарттарын аныктоо.

Милдети: колледждерде конфликттик кырдаалдарды жөнгө салуунун мазмунун, принциптерин, методдорун жана критерийлерин аныктоо

Конфликттик кырдаалдарды чечүүнүн мазмуну:

- Гуманитардык предметтердин окуу планы, дисциплиналардын программасы, ОМК, окуу китептери, усулдук колдонмолор
- Колледждин окуу-тарбия иштери боюнча иш пландары. Аудиторияда, аудиториядан сырткаркы педагогдор, студенттер, ата-энелер менен уюштурулган таалим тарбиялык иштер

Конфликттик кырдаалды чечүүнүн принциптери:

- балалык феноменинин негизинде конфликттик чечүү принциби;
- инсандар менен социумдун гармонияланыш принциби;
- нравалык баалулуктарды таануу принциби;
- субъект -субъектилик иш-аракеттер принциби;
- конфликттик кырдаалда өспүрүмдүн өзүнө-өзү баа берүү принциби;
- конфликттик кырдаалды педагогикалык жактан башкаруу принциби.
 - кызматташтык принциби;
 - ийкемдүүлүк принциби;
 - тынчтыкта чогуу жашоо маданиятын калыптандыруу принциби

Окуу-тарбия процессин уюштуруунун методдору

Ишендирүү методу
Түшүндүрүү методу
Этикалык аңгемелешүү
Ортомчусуз тикеме-тике сүйлөшүү
Конфликттик аракеттерди сырттан конфликт таасир этүү менен токтотуу, же аргасыз кылуу методу

Ортомчулардын жардамы менен сүйлөшүү
Жамааттык дискуссия методу
Жараштыруу, же эки бөлүп жиберүү методу
Конфликтти кенири түрдө кабыл алуу методу
Тарбиялоочу кырдаал методу же моделге салынган методу

Педагогикалык шарттар:

- Окутуучулар тарабынан конфликттик кырдаалдын түз жана кыйыр түрдө алдын алуу боюнча формаларын, методдорун иштеп чыгуу ;
- Конфликттик кырдаалдарды алдын алуу боюнча ата-энелер менен психологиялык, педагогикалык консультация жүргүзүү;;
- Студенттердин арасындагы чыр-чатактарды башкаруунун планын иштеп чыгуу;
- Конфликттик кырдаалдарын алдын алуу жана чечүү боюнча таалим-тарбия процессинин этаптарын аныктоо;
- Студенттерди сабырдуу инсан түшүнүгүн калыптандыруу боюнча гуманитардык жана укук дисциплиналарынын мазмунун толуктоо

Натыйжа: чыр-чатаксыз сабырдуу жүрүш-туруш көндүмдөрүнө жана тынчтыкта чогуу жашоо маданиятына калыптанган студенттер

Колледждердеги өспүрүм курактагы студенттер жамааттарындагы конфликттердин алдын алууну жана аларды чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбия процессин моделдөө төмөнкүдөй үч этаптан турат:

- колледждердин студенттик жамааттарындагы конфликттердин алдын алууну жана аларды залакасыз түрдө чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбия процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин аныктоо;
- бул процесстин моделин түзүү;
- түзүлгөн моделдердин натыйжалуу иштешинин шарттарын аныктоо.

Конфликттүүлүккө инсандар ортосундагы байланыш-катыш проблемасынан мамиле жасоо менен конфликттүүлүктүн деңгээли менен студенттердин тайпадагы теңтуштарын идентификациялоосунун стадияларынын ортосундагы байланыш маселесине өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Идентификациянын структуралык-деңгээлдик компоненттери: эмоционалдык, жүрүм-турумдук инсандын мүнөзүнө байланышкан өзгөчөлүктөр жана аң-сезимдик стадиялар жана белгилер атайын максат, ой-пикирдин негизинде келип чыккан өзгөчөлүктөр, ушундай эле компоненттер конфликттүүлүктүн курамында да бар.

Идентификациянын биринчи стадиясында (эмоционалдык) инсан чыңалуунун субъектилерине карата өзүн идентификациялайт, башкача айтканда, алар менен өзүн, талашка чыккан кызыкчылыктарды салыштырат, мында чыр-чатактын чыгуу мүмкүнчүлүгү төмөндөйт.

Экинчи стадияда (жүрүм-турумдук) карама-каршылыкты чечүүнүн зарылдыгы сезиле баштайт да конфликттик кырдаал андан ары күчөбөйт. Карама-каршылыкты чечүүгө болгон кызыкчылык акырындап аны биротоло токтотуу максатына айланат. Максат чечкиндүү аракеттерге алып келүү менен инсан конфликттик кырдаалды залакасыз чечүүгө карай кадам таштайт.

Үчүнчү стадия (аң-сезимдик) конфликттердин алдын алуунун жана аларды натыйжалуу чечүүнүн социалдык жана психологиялык маанилүүлүгүнүн, карама-каршылыктарды конструктивдүү түрдө чечүүнүн жолдорун жана максаттарын оптималдаштыруунун аң-сезимдүү түрдө түшүнүлүүсү менен мүнөздөлөт.

Окуу процессинде пайда болуучу конфликттик кырдаалдардын мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо аркылуу алардын алдын алууга жана компромисттик жол менен чечүүгө болгон жөндөмдөрдү калыптандырууга багытталган тарбия процессин туура уюштуруунун төмөнкүдөй бир катар принциптерин аныктадык:

Балалык феноменинин негизинде конфликтти чечүү принциби. А.С.Белкин балалыктын мектепке чейинки, төмөнкү класстардын окуучулары (кыргыз тилинде тестиер курак деп аталат), өспүрүмдүк курак жана жашы чоң курактагы балалык (кыргыз тилинде боз уландык курак, уландар жана кыздар) деп төрт стадиясын бөлүп ажыратат. Аталып өткөн жаш курактык айырмачылыктар, алардын мүнөзүндөгү жана психологиясындагы

өзгөчөлүктөр жаш балдардын өзүн өзү башкара билүүсүнө, чондордун көз салуусуна муктаж эместигине, курчап турган чөйрөнүн, айланадагы адамдардын карама-каршылыктарына өз алдынча каршы тура алуусуна, өз кызыкчылыктарын коргой билүүсүнө жараша аныкталат.

Конфликттерди чечүү процесстериндеги инсандар менен социумдун мамилелеринин гармонияланыш принциптери мамлекеттин, коомдун, билим берүү уюмдарынын, кесиптик кошуундардын ж.б. коргоого алуу кызматтары, алардын бул милдеттеринин ишке ашырылышы менен аныкталат жана бааланат, себеби алардын бардыгы балдардын биологиялык, психофизиологиялык, интеллектуалдык, рухий-нравалык жана социалдык ж.б.у.с. коопсуздуктарын камсыз кылууга милдеттүү.

Студентти конфликттүүлүктүн деңгээли менен идентификациялоо принциби тайпанын жалпы эле студенттери менен конфликттик кырдаалдардын алдын алуу жана аларды залакасыз чечүү процессин өз ара салыштыруу аркылуу ишке ашат.

Жарандык коомдун нравалык баалуулуктарын таануунун негизиндеги принциптер аркылуу өспүрүмдөр башкаларга сый менен мамиле жасоого үйрөнүшөт, чыр баштоо алдында турган оппонентине жылуу сүйлөө аркылуу аны токтото алат жана өзүнө болгон урмат-сыйды жарата алат.

Конфликттик кырдаалдарды чечүүдөгү субъект-субъектилик иш-аракеттер принцибинде өспүрүм өз максаттарына, кызыкчылыктарына жана керектөөлөрүнө жараша жана ошондой эле социалдык-коммуникативдик шарттарга ыайык конфликтке барууга, пикир келишпөөчүлүктөрдү эч бир тарапка зыян келбегидей деңгээлде чечүүгө укуктуу.

Конфликттик кырдаалдарды чечүү убагындагы өспүрүмдүн өзүнө өзү баа бере билүү принцибинде студент башкалардын алдында өзүн кем сезбөөгө, алардын алдында жалтайлабоого даяр болот, теңтуштарынын аны кемсинтүүсүнө, шылдыңга алуусуна жол бербейт да, натыйжада ал конфликттик кырдаалдарды натыйжалуу чечүүнүн оптималдуу деңгээлине жетишет.

Конфликттик кырдаалдарды чечүү процессиндеги педагогикалык башкаруу менен өспүрүмдөрдүн өзүн өзү башкаруусунун өз ара айкалышуу жана байланышуу принцибинде педагогдун тарбия процессиндеги орду бекемделет. Окуучулар канчалык деңгээлде окутуучуну сыйлаган болсо, педагогдор да өз шакирттерин ошончолук эле деңгээлде урматтоого тийиш, башкача айтканда, урмат-сыйдын эки тараптуу болуусу зарыл.

Жамаат менен өспүрүмдүн кызыкчылыктарын айкалыштыруучу билим, тарбия берүүнү калыптандыруу принциби боюнча студент менен жамааттын өз ара биргелешип аракетке келүүсү, бирин-бири мыкты деңгээлде түшүнүшө билүүсү тарбияланат. Кандай гана шарт-жагдайда болбосун студент жеке кызыкчылыгына караганда тайпанын, курстун, бөлүмдүн, факультеттин, институттун, жалпы эле окуу жайынын кызыкчылыктарын жогору коюуга милдеттүү. Ошол эле учурда, эч качан окуу жайы, анын бөлүмдөрү студентке зыян келтирүү менен өз кызыкчылыктарын көздөбөйт.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда кесиптик орто билим берүү окуу жайларындагы колледждердин өспүрүм курактагы студенттеринин конфликттик кырдаалдардын алдын алууга жана аларды натыйжалуу чечүүгө болгон жөндөмдөрүнүн туура калыптанышына багытталган тарбия процессин уюштуруунун салыштырмалуу түрдө зарыл болгон мыйзам ченемдүүлүктөрү жана принциптери аныкталды.

“Студенттердин конфликттик кырдаалдарын алдын-алуу жана башкаруунун натыйжалары аны педагогикалык экспериментте текшерүү” – деп аталган үчүнчү главада студенттерди сабырдуулукка, чыр-чатактын алдын алууга тарбиялоодо жана алардын өзүн-өзү тарбиялоосунда педагогдордун таалим-тарбия иштеринин ролу жана педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары берилген.

Тарбиялоонун эң маанилүү жана бийик деңгээли болуп сабырдуулукка жана өзүн-өзү тарбиялоо эсептелет. Бул болсо адамдын жекече өзгөчөлүктөрү жана шыктары менен катар жалпы социалдык чөйрөдө тарбияланып жаткан адамдардын ар түрдүү инсандык позицияларынын кеңири спектрин элестетет.

Студенттердин сабырдуулукка, ак көңүлдүүлүккө, чыр-чатаксыз жашоого өзүн-өзү тарбиялоосу комплекстүү, көп жактуу процесс болуп саналат жана белгилүү бир деңгээлде бөтөнчө бир мааниге ээ, бул болсо илимий жактан негизделген педагогикалык жетекчиликти талап кылат. Талдоолор көрсөткөндөй, аны ишке ашырууда жетектөөчү роль колледжде эмгектенген педагогдорго, жетекчилерге, ата-энелерге таандык.

Кыргыз Республикасындагы коомдук-социалдык турмушундагы айрым терс көрүнүштөр инсандын дүйнөгө болгон көз караштарын, адеп ахлактык баалуулуктарын өзгөртүп салды. Бул проблема колледждердин студенттик чөйрөсүндө да байкалып турат. Руханий маданият менен адептүүлүккө негизделген баалуулуктар бааланбай калгандыгы ачык байкалып турат.

Маселен, ар түрдүү курстарда окуган ОшМУнун ИПК (индустриялык педагогикалык колледждин) 126 студентине оң жана терс адептүүлүк сапаттары, чыр-чатактар боюнча өзүн-өзү баалоосун аныктоо үчүн анонимдүү тест жүргүзүлдү. 10 баллдык шкала боюнча студенттердин оң сапаттарын төмөндөгүдөй рейтинг көрсөттү: ар-намыстуулук -7,2 балл, адилеттүүлүк – 6,5 балл, кең пейилдик - 6,1 балл, чынчылдык – 6,8 балл, жоопкерчилик -6,8 балл, боорукерлик - 5,2 балл, эрктүүлүк -6,2 балл, сабырдуулук – 5,6 балл, кечиримдүүлүк – 5,7 балл

Ал эми терс адептик сапаттар төмөндөгүдөй жыйынтыкты көрсөттү: адилетсиздик - 2,3 балл, катаалдык - 2,4 балл, ач көздүк - 2,9 балл, жоопкерсиздик - 3,0 балл, жалганчылык - 3,2 балл, агрессивдүүлүк - 3,4 балл, эгоизм - 3,5 балл, коркоктук - 3,6 балл, адепсиздик - 3,9 балл, оройлук - 4,0 балл.

Жыйынтыгында, сурамжылоо көрсөткөндөй, студенттердин көпчүлүгү тынчтыкта чогуу жашоо маданиятына ээ болуу менен өздөрүн ар-намыстуу, адилеттүү жана кең пейил деп эсептешет.

Педагогикалык эксперимент үч этап аркылуу ишке ашырылды: **аныктоочу, калыптандыруучу жана текшерүүчү.**

Эксперименттин этаптары коюлган максаты, гипотезаны формулировкалоо, мазмуну жана жыйынтыктары боюнча айырмаланат. Ар бир этапта жетишкен максаттарды текшерүү эксперименталдык маалыматтарды кайрадан иштеп чыгуу аркылуу ишке ашырылды.

Эксперименттин аналитикалык аныктоочу этапбы (2018-2020-жж.)

Педагогикалык эксперименттин базасы жана катышуучулары тандалып, студенттердин чыр-чатаксыз тынчтыкта чогуу жашоо маданиятынын өнүгүү деңгээли диагностикаланып, гуманитардык, укук сабактарында толеранттуу таалим-тарбия берүү процессинде окутуучуларда пайда болуучу көйгөйлөр аныкталды.

Ушундай мазмундагы көйгөйлөр сурамжылоо, тестирилөө, окутуучулар менен аңгемелешүү, маселенин аспектисинде алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларды үйрөнүү жана талдоо, изилдөө усулдары колдонулду. Эксперименталдык группалар сунушталды жана сунуш кылынган сабактардын иштелмелери талдоодон өткөрүлдү.

Калыптандыруучу этапта (2020-2022-жж.) Студенттердин конфликттик кырдаалдарын алдын алуу жана аны башкаруу боюнча таалим-тарбиянын педагогикалык шарттарын текшерүү максатында биз жактан иштелип чыккан теориялык моделдин эффективдүүлүгү текшерүүдөн өткөрүлдү. Бул этапта төмөндөгү усулдарды колдондук: сабактын жүрүшүндө колледждердин студенттердин таалим-тарбия ишмердүүлүгүнө байкоо жүргүзүү, моделдөө, прогноздук усулдар, диагностикалык, педагогикалык талдоо, алгачкы жыйынтыктарын иштеп чыгуу, статистикалык усулдары ж.б.

Калыптандыруучу эксперимент окуу-тарбия процессинин табигый шарттарында, гуманитардык жана укуктардын негизи сабактарынын алкагында жүргүзүлдү. Калыптандыруучу эксперименттин максаты эксперименталдык группадагы студенттердин, колледждердин стратегиясын өркүндөтүү үчүн окуу процессинде өлкөдөгү кырдаалды турукташтыруу, сабырдуу жүрүш-туруштун жана кызматташтыктын жөндөмүнө ээ болуучу билимдерди аныктоо болуп эсептелди. Максатка ылайык аталган предметтердин программасынын мазмунуна кошумча материалдардын жана тапшырмалардын топтому киргизилди.

Калыптандыруучу эксперименттин жүрүшүндө төмөндөгү маселелер аткарылды: студенттердин таалим-тарбия берүү пландарынын мазмунуна, педагогикалык шарттарды, аны уюштуруунун формаларын аныктоо, алынган маалыматтардын негизинде изилдөөнүн гипотезаларын текшерүү жана тактоо.

Текшерүүчү этап (2022-2024-жж.)- изилдөөнүн буга чейинки стадияларында алынган жыйынтыктарын текшерүү, интерпретациялоо, окуу-тарбия ишмердүүлүк процессинде студенттердин адеп-ахлактык маданиятынын негиздерин калыптандырууга көмөк көрсөтүүчү педагогикалык шарттарды тактоо, изилдөө материалдарын жалпылоо.

Конликттик кырдаалдардын пайда болуш себептерин алдын алуу жагынан алып караганда, оройлук, адепсиздик, коркоктук сыяктуу сапаттар да студенттин адептик жүрүш-туруш эрежелеринде орчундуу орунду ээлеп турат.

Мындан сырткары, эрктүүлүк, сабырдуулук жана кечиримдүүлүк, боорукерлик сыяктуу сапаттар рейтингде акыркы орундарда тургандыгы бизди кооптондурут, бул болсо алардын моралдык-адептик жүрүш-туруш нормаларынын төмөндөп кеткендигинен кабар берет.

Чыр-чатаксыз тынчтыкта чогуу жашоо, тартиптүүлүк, ар-намыстуулук, боорукерлик ж.б. у.с. сыяктуу инсандык сапаттар да өз маанисин жоготуп баратат. Мекенчилдик, патриотизм деген түшүнүктөрдүн да баркы төмөндөп кеткен. Биздин замандын азаматы катары жаштардын көз карашында үлгү болгон адам катары өзүмчүл, адепсиз, бирок ийгиликке кандай жол менен болсо да, тез жетип жаткан жаш адам элестетилип калды. Эмгек социалдык категория катары өз маанилүүлүгүн төмөндөтүп жиберди.

Университеттин Эл аралык билим берүү, инновациялык техникалык колледждеринде уюштурулган педагогикалык экспериментке 2-курстун 246 студенти катышты. Ар бир адистик боюнча биз эки группаны катыштырганбыз, алардын бири (121 студент) эксперименталдык группа (ЭГ), экинчиси (125 студент) – контролдук группа (КГ) болуп бөлүндү.

Эксперимент түрдүү адистиктерде окуган колледждердин студенттеринин арасында жүргүзүлдү.

Эксперименттин калыптандыруучу этабында (2020-2022-жылдар) инсанга багытталган мамиленин негизинде студенттердин окуу-тарбия процессинин иш-чаралары апробацияланды. Эксперименттин жыйынтыктоочу этабында окуу-тарбия процессинде студенттердин толеранттуу инсан катары калыптанган деңгээли аныкталды жана алардын сабырдуу таанып-билүү активдүүлүгүнүн жогорулагандыгы байкалды.

Педагогикалык экспериментте студенттерди чыр-чатаксыз инсан катары калыптандыруу максатында жогорку, ортоңку, төмөнкү деңгээлдер аныкталды.

Жогорку деңгээл – студенттерде инсандык сапаттарды калыптандыруунун принциптерине, мазмунуна байланыштуу дүйнө билимдерди, билгичтиктерди, көндүмдөрдү жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды өздөштүрүүсү.

Ортоңку деңгээл – студенттердин адеп-ахлактык сапаттарды калыптандыруу принциптерин, укуктук жалпы нормаларды, улуттук каада-

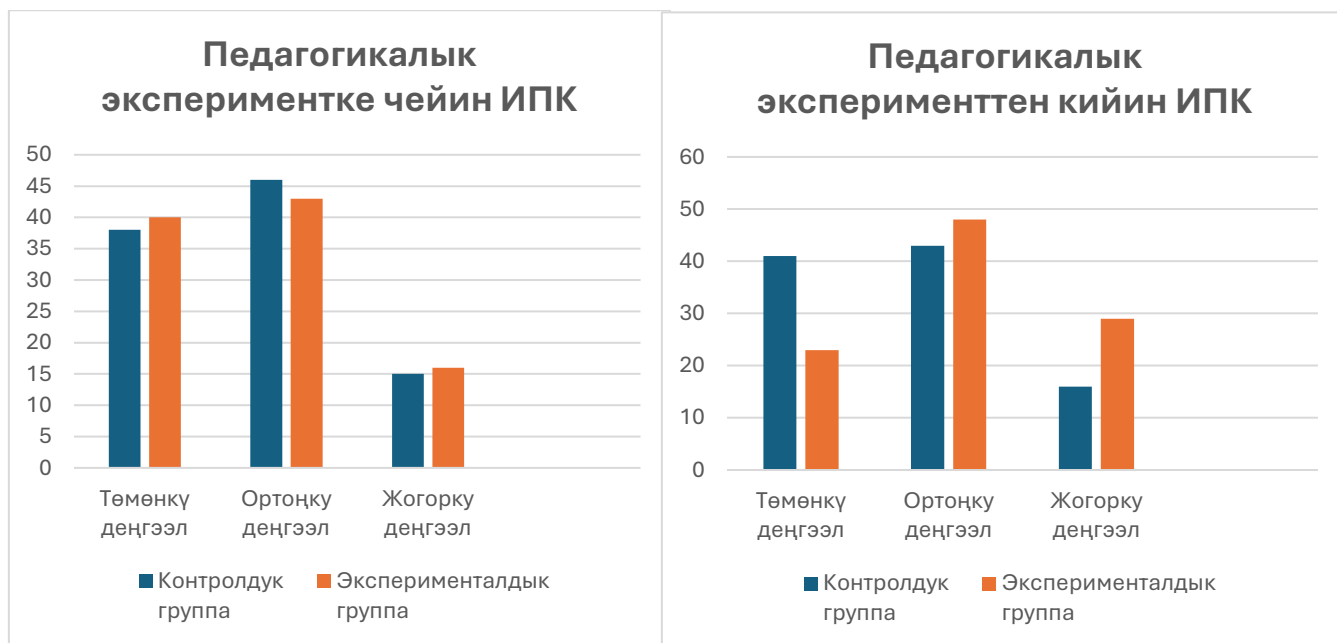
салттарды, социалдык топтордун баалуулуктарын ж.б. сапаттарды салыштырмалуу түрдө өздөштүрүүсү.

Төмөнкү деңгээл – студенттердин жалпы инсандык толеранттуу сапаттардын жана социалдык баалуулуктардын мазмунун төмөн өздөштүрүүсү.

**Педагогикалык эксперименттин негизги жыйынтыктары
жалпылангандан кийин № 2 таблицанда жана № 2, № 3 сүрөттөрдө
берилди.**

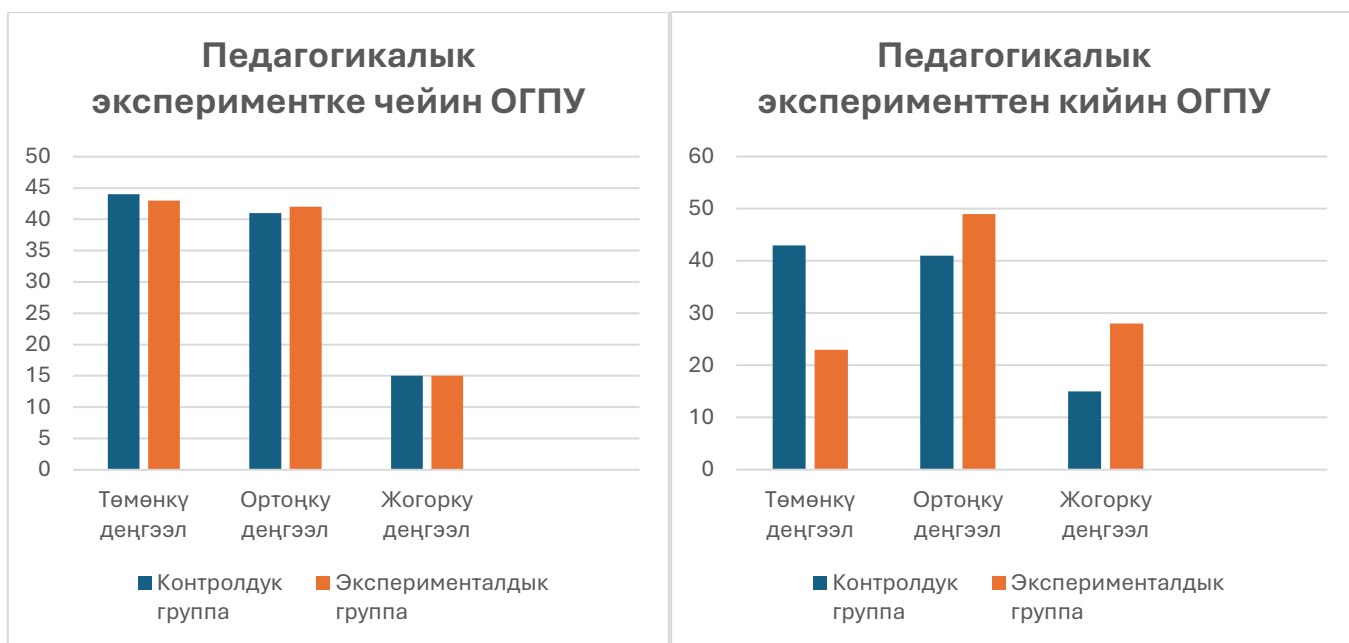
Деңгээлдер	Педагогикалык экспериментке чейин (% менен)				Педагогикалык эксперименттен кийин (% менен)			
	Контролдук группа		Эксперименталдык группа		Контролдук группа		Эксперименталдык группа	
	ИПК	ОГПУ	ИПК	ОГПУ	ИПК	ОГПУ	ИПК	ОГПУ
Төмөнкү деңгээл	38,2	44,2	40,2	43,2	40,7	42,8	23,7	23,3
Ортоңку деңгээл	46,2	40,6	43,4	42,1	42,8	41,4	47,2	48,5
Жогорку деңгээл	15,6	15,2	16,4	14,7	16,5	15,8	29,1	28,2

Педагогикалык эксперименттин жыйынтыгы боюнча №2 сүрөттө Инновациялык техникалык колледждин студенттеринин адеп-ахлактык жактан калыптануусунун гистограммасы берилди.

№4 сүрөттө ОГПУнин кесиптик колледждеринин студенттеринин экспериментке чейинки жана эксперименттен кийинки адеп-ахлактык жактан калыптангандыгынын гистограммасы берилди.

Педагогикалык экспериментке чейин Педагогикалык эксперименттен кийин

Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктарынын ишенимдүүлүгүн текшерүү үчүн биз статистикалык критерий χ^2 (Хи -квадратты) пайдаландык.

Биздин шартта градациянын саны үчкө барабар $L=3$ – “төмөнкү”, “ортоңку” жана “жогорку” студенттердин инсандык жактан калыптануусунун деңгээлдери.

$\chi^2_{эмпи}$ (Хи - квадраттын) эмпирикалык мааниси төмөндөгүдөй формула менен аныкталды:

$$\chi^2_{эмпи} = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{\frac{n_i + m_i}{N + M}} \quad (1)$$

N - эксперименталдык группадагы студенттердин саны; M - контролдук группадагы студенттердин саны;

L - градациянын саны;

n_i - эксперименталдык группадагы i -чи алган студенттердин саны;

m_i - контролдук группадагы i -чи алган студенттердин саны; ($i=1,2,3$)

χ^2 - критикалык мааниси 0,05 барабар.

Биздин учурда экспериментке чейин ОшМУ студенттерине $\chi^2_{эмпи} = 0,1520$, ал эми ОГПИнин студенттерине $\chi^2_{эмпи} = 0,177$ экендиги (1) формула аркылуу аныкталды.

Эксперименттен кийин $L-1=2$

$$\chi_{\text{эмн}}^2 = 6,2290 \quad \chi_{\text{эмн}}^2 = 6,0186 \quad (\text{ОшМУ}), \quad \chi_{\text{эмн}}^2 = 6,0186 \quad (\text{ОГПИ})$$

$$\chi_{0,05}^2 = 5,99$$

таблицанын негизинде аныкталды.

Эксперименттен кийинки жыйынтык критикалык мааниден чоң, бул педагогикалык эксперименттин ишенимдүүлүгүн тастыктайт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Изилдөөнүн натыйжасында төмөндөгүдөй жыйынтыктар жана практикалык сунуштар белгиленди.

- Азыркы коомдогу социалдык-экономикалык талаптардын негизинде студенттерди чыр-чатаксыз тынчтыкта чогуу колледждердин таалим-тарбия процессинде студенттердин конфликттик кырдаалдарынын жашоого калыптандыруу адеп-ахлактык теориялык жана методологиялык негиздери талдоого алынды, анын негизинде аны башкаруунун принциптери, формалары методдору изилденди.
-
- Студенттерди адеп-ахлактык жактан калыптандыруу процессинде ишмердүүлүгүн уюштуруунун модели түзүлүп, ал моделде ишмердүүлүктүн максаты, милдети, инсандык сапаттарды калыптандыруунун мазмуну, принциптери, технологиялары, компоненттери жана критерийлери иштелип чыкты.
- Колледждин иш кагаздарынын тизмегине “Студенттин жекече мүнөздөмөлөрүнүн картасы” киргизилди, бул болсо келечектеги адистердин активдүүлүгүн жана адептик жактан өнүгүүсүн объективдүү баалоого, ошондой эле педагогдордун ишмердүүлүгүн критерийлер боюнча аныктоого мүмкүндүк берди.
- Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары көрсөткөндөй эксперименталдык группаларда студенттердин адеп-ахлактык жактан калыптануу деңгээлдеринин жогорулагандыгы далилденди. Студенттердин инсандык жактан калыптануу деңгээли ОшМУда 16,6% дан 28,1% га чейин жогорулады. Ал эми ОГПУде 15,6% дан 26,2% га чейин өзгөрдү.

Практикалык сунуштар:

1. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамында көрсөтүлгөн тарбиялык принциптерди ишке ашырууда өлкөнүн орто кесиптик окуу жайларында “Келечекке карай чыр-чатаксыз жашоо” аттуу семинарлардын, тренингдердин педагогдорго, ата-энелерге жана студенттерге уюштуруу.
2. Адистерди даярдоонун көп баскычтуу системасында (тьютор, эдвайзер түшүнүктөрүн) эске алуу менен Кыргызстандын жалпы колледждердин окуу-тарбия процессине өркүндөтүүгө багытталган бирдиктүү нормативдик документтерди иштеп чыгууну талап кылат.
3. Студенттерди адеп-ахлактык жактан калыптандыруу процессинде педагогикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун технологияларын, тарбиялык иш-чараларды пландаштырууда информациялык- маалыматтык технологияларды кеңири пайдалануу.

Диссертациясынын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. **Токторова, А.Э.** Управление конфликтами как основное условие взаимодействия всех субъектов школьного социума [Текст] /А.Э. Токторова // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук – Москва, 2016. – С. 52-56.
2. **Токторова, А.Э.** Роль учителя в решении конфликтных ситуаций в школе [Текст] /А.Э. Токторова // Педагогические науки – Москва, 2016.- с. 28-32
3. **Токторова, А.Э.** Основные факторы педагогического конфликта и их регулирование [Текст] /А.Э. Токторова // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана – №11 - Бишкек, 2016. – с. 260-263.
4. **Токторова, А.Э.** Основные функции педагога в разрешении школьных конфликтов [Текст] /А.Э. Токторова // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана – №11 - Бишкек, 2016. – С. 272-274.
5. **Токторова, А.Э.** Орто кесиптик окуу жайлардын студенттерин инсандык жактан калыптандыруу процессинде нравалык-укуктук тарбия берүүнүн ролу [Текст] /А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана – №12 – Бишкек, 2018. – С. 158-160.
6. **Токторова, А.Э.** ЖОЖ студенттеринин нравалык-укуктук маданиятын калыптандыруу [Текст] /А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Известия вузов Кыргызстана – №12 - Бишкек, 2018. – С. 125-127.
7. **Токторова, А.Э.** Роль нравственно-правового воспитания в процессе формирования личности студентов колледжа [Текст] /А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Инновационное профессиональное образование: проблемы, поиски, решения. Сборник трудов. – Саратов, 2019 – Часть 1. – С.45-49.
8. **Токторова, А.Э.** Колледж студенттеринин конфликттик кырдаалын чечүү жолдору [Текст] /А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана – №12 - Бишкек, 2020. – С. 261-265.
9. **Токторова, А.Э.** Студенттерди окутууда педагогикалык конфликттерди жөнгө салуунун методдору [Текст] /А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана – №12 - Бишкек, 2020. – С. 234-238.
10. **Токторова, А.Э.** Студенттердин нравалык- укуктук маданиятын калыптандыруунун негизги критерийлери жана деңгээлдери [Текст] /А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова, Г. Уметалиева// Известия вузов Кыргызстана – №4 - Бишкек, 2020. – С. 196-200.
11. **Токторова, А.Э.** Орто кесиптик окуу жайлардын студенттерине нравалык тарбия берүүнү өнүктүрүүнүн негизги шарттары [Текст] /А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова, Г. Уметалиева // Известия вузов Кыргызстана – №4 - Бишкек, 2020. – С. 204-207.

12. **Токторова, А.Э.** Окуу процессиндеги конфликт теориясынын педагогикалык негиздери [Текст] /Д.Б. Бабаев А.Э. Токторова // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана – №1 - Бишкек, 2021. – С. 207-211.
13. **Токторова, А.Э.** Студенттер укуктук тарбиянын субъектиси катары [Текст] /А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Илим. Билим. Техника. – Ош, 2021. – С. 148-155.
14. **Токторова, А.Э.** Орто кесиптик окуу жайларындагы студенттердин укуктук тарбиясынын абалы [Текст] /А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Илим. Билим. Техника. – Ош, 2021. – С.155-160.